

МОДЕЛЬ ФАКТОРІВ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ СПРИЙНЯТТЯ СИТУАЦІЇ

У статті висвітлено обмеження диспозиційного підходу до аналізу поведінки суб'єкта, визначено основні положення ситуативного підходу. Автор наводить модель факторів, що обумовлюють сприйняття ситуації. Запропонована модель враховує подвійність позиції суб'єкта (просторовий аспект), подвійну спрямованість факторів, що детермінують (часовий аспект), подвійний характер дій, які здійснює суб'єкт (інформаційний аспект) та подвійну роль суб'єкта в генезисі ситуації (енергетичний аспект).

Ключові слова: ситуація, ситуативний підхід, образ ситуації, репрезентація.

Савченко Е. В. Модель факторов, которые определяют восприятие ситуации. В статье представлены основные положения ситуативного подхода к анализу поведения субъекта. Автор предложил модель факторов, которые влияют на восприятие ситуации.

Ключевые слова: ситуация, ситуативный подход, образ ситуации, репрезентация.

Savchenko O. V. Model of Factors that Determine the Perception of the Situation. The article presents the main provisions of the situational approach to analyzing the behavior of the subject. The author proposed a model of the factors that influence the perception of the situation.

Key words: the situation, the situational approach, the image of situation, representation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз поведінки людини, пояснення причин її дій у звичайних умовах – першочергові питання, на які намагаються відповісти наявні теорії особистості. У цей час існує тенденція дотримуватися принципу «компонентної перспективи», відповідно до якого поведінка є функцією особистості та ситуації (Р. Кеттел, К. Левін), або функцією особистісних властивостей, ситуації та взаємодії (А. Бандура).

Х. Хекхаузен назвав природною установкою дослідників описувати поведінку людини, використовуючи актуалізовані індивідуальні диспозиції (особистісні властивості, мотиваційні тенденції, сформовані узагальнені установки та ін.). Ця тенденція переважає у світовій психології небагато дослідників використовують під час опису та пояснення поведінки людини характеристики взаємодії особистісних і ситуативних ознак.

На думку Х. Хекхаузена, основними аргументами на користь диспозиційного підходу є: «по-перше, в одній і тій же ситуації не всі люди діють однаково (міжіндивідуальні розходження); по-друге, у подібних, але не тотожних ситуаціях одна людина діє типово (стабільність стосовно ситуацій); по-третє, при повторенні ситуації людина поводиться так само, як раніше (стабільність у часі)». Все це підтверджує «диспозиційний характер особистісного фактора» [7, 65].

Визначення переліку особистісних якостей, їх класифікація, створення інструментарію для виміру диспозицій сприяло розвитку психодіагностики як розділу психометрії та виділенню й розвитку диференціальної психології.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Знання ж із загальної психології вимагають урахування ситуативних факторів, що підтверджують дослідження різних авторів Л. Магнуссона (L. Magnusson), А. Фарнхейма й М. Аргайла (A. Furnheim, M. Argyle), Л. Фергюссона (L. Ferguson), В. Мішеля (W. Mischel), Г. В. Бала, Л. Ф. Бурлачука та О. Ю. Коржової, Ю. М. Ємельянова, С. В. Ковальова та О. В. Філіппова та ін. У роботах цих авторів доведена необхідність визначення особливостей ситуації, які впливають на характер поведінки учасників, на особливості їхньої взаємодії з іншими учасниками. Переживання своєї позиції в ситуації й позицій інших учасників, які регламентуються правилами й нормами, відображення форм взаємодії, які використовуються для досягнення суб'єктивно значимих цілей, сприйняття взаємин, що формуються й розвиваються в процесі взаємодії, визначають і характер процесу соціалізації особистості, і формування стійкої системи «образу Я».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Мета нашої роботи – визначення факторів, які обумовлюють формування актуального образу ситуації, які необхідно враховувати під час створення моделі сприйняття ситуації як цілісності.

У роботі були вирішені наступні **завдання**:

1. Визначення положень ситуативного підходу до аналізу поведінки суб'єкта, врахування яких дозволить вивчати ситуацію як самостійну категорію психології.

2. Формування моделі факторів, які обумовлюють особливості сприйняття ситуації.

У роботі «Мотивація й діяльність» Х. Хекхаузен наводить докази, що три раніше виділені аргументи на користь диспозиційного підходу можна використовувати й для аргументування ситуативного підходу.

Так, характер поведінки індивіда визначає не ситуація, що може бути описана «об'єктивно», а ситуація як вона дана суб'єктові в його переживаннях, як вона існує для нього. Тому ми можемо спостерігати, що люди, які однаково сприймають, оцінюють й інтерпретують ситуацію демонструють приблизно однакові реакції на ситуації. Тотожність поведінки обумовлюється не подібністю зовнішніх обставин, а тим значенням, що вкладають у репрезентації обставин особистості, тими наслідками, які вони очікують. «Тому дії, які виглядають зовсім порізними й відбуваються в зовні абсолютно несхожих ситуаціях, приводячи до однакових наслідків, можуть за своїми цільовими характеристиками бути тотожними» [7, 71]. Цей аргумент гостро порушує питання про класифікацію ситуацій, які повинні мати індивідуальний характер, оскільки відображають унікальну здатність індивідів виділяти подібні риси й відмінності. Тому автор формулює новий аргумент, що за схожих обставин суб'єкти можуть поводитися однаково, тільки з боку спостерігача це може бути не помітним.

Аргумент на користь подібної поведінки людини в однотипних ситуаціях також не витримав експериментальної перевірки. У дослідженні Хартшорна й Мея було показано, що навіть такі однотипні ситуації як заповнення паралельних форм одного опитувальника за різних обставин (у класі, молодіжному клубі, церкві тощо) не демонструють високої стійкості, про що свідчать коефіцієнти кореляції між різними результатами групи досліджуваних. «Інакше кажучи, конкретна дія в одній і тій самій мікроситуації помітно визначається контекстом, який ситуацію містить» [7, 72].

Подібне спостерігається з третім аргументом. Стабільність поведінки людини в повторюваних ситуаціях визначається не його стабільними якостями, а стійкою системою правил і норм поведінки в цьому типі ситуацій. У різних контекстах «існують норми, з якими наша поведінка порівнюється, відповідно до яких вона санкціонується, заохочується або карається» [7, 74].

Ситуативний підхід підтримує й Ю. М. Ємельянов, котрий констатував, котрий мінімальні зміни ситуаційних змінних часто спричиняють непередбачено великі зміни в поведінці учасників ситуації та в оцінках спостерігачів. «Визнання настільки важливої ролі ситуації для вивчення соціально-психологічних явищ іноді порівнюють із відкриттям гравітації у фізиці» [3, 140].

Чому ж за об'єктивного розуміння важливості врахування ситуативних факторів – маємо факти його частого ігнорування в психо-

логії. Причин досить багато, серед яких стійкість традицій диспозиційного підходу в психології, домінування опитувальників і тестів як психодіагностичних методів дослідження особистості, складність вивчення ситуації як окремої психологічної категорії тощо.

Поняття «ситуація» припускає вивчення саме системи взаємодій суб'єкта з об'єктом або іншим суб'єктом. «Суть цього моменту полягає в тому, що об'єднані в ситуацію елементи знаходяться у зв'язках і стосунках між собою» [6, 122]. Б. Ф. Ломів указував, що ситуація є системою подій.

Складність аналізу механізмів виникнення й розвитку ситуації обумовлена подвійним характером самої ситуації й подвійністю факторів, які визначають особливості її сприйняття, аналізу, інтерпретації. На рис. 1 ми зобразили модель аналізу ситуації як сукупності факторів, що визначають особливості формування образу її сприйняття (репрезентації, схеми, моделі). Репрезентація ситуації чи образ її сприйняття, що формуються, багато в чому визначають характер її оцінки та інтерпретації, що впливає й на вибір способів реагування, взаємодії.

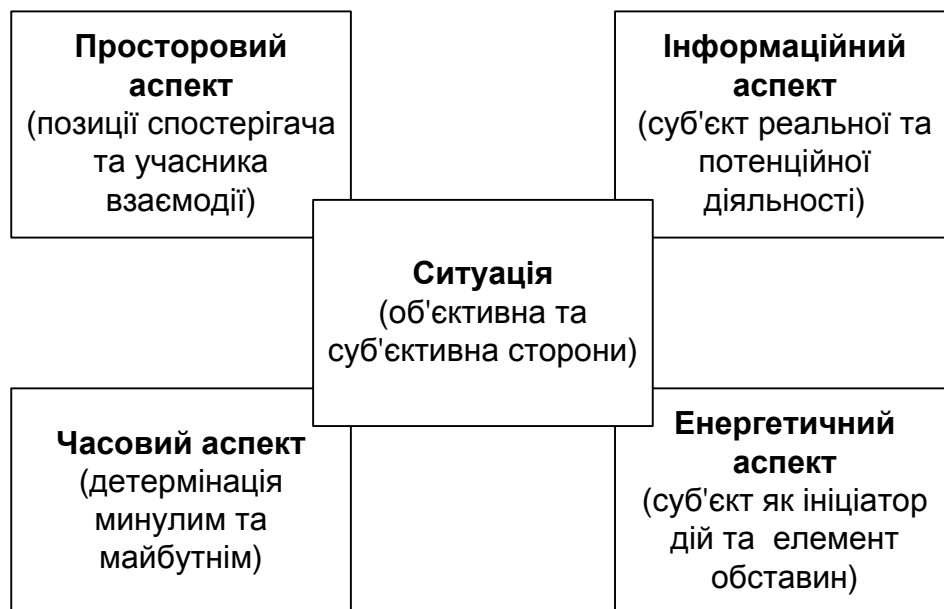

Рис. 1. Модель факторів, що впливають на сприйняття ситуації

Серед аспектів формування образу сприйняття ситуації, відповідно до підходу В. О. Ганзена, ми виділили просторовий, часовий, інформаційний й енергетичний, які відповідно представлені:

– подвійністю позиції суб'єкта під час сприйняття, оцінки й інтерпретації ситуації (просторовий аспект);

- подвійною спрямованістю факторів, що детермінують (часовий аспект);
- подвійним характером дій, які здійснює суб'єкт (інформаційний аспект);
- подвійною роллю суб'єкта в генезисі ситуації (енергетичний аспект).

Розуміння ситуації ускладнюється тим, що її розглядають як систему суб'єктивних й об'єктивних елементів, які поєднуються в процесі активної взаємодії суб'єкта з іншим об'єктом або суб'єктом. Об'єктивними елементами ситуації є учасники, їх дії, часові й просторові аспекти. Без урахування суб'єктивних змінних ситуація розглядається як сукупність елементів середовища або як фрагмент його на певному етапі життєдіяльності індивіда. Але цього недостатньо. Ще Л. С. Виготський показував важливість переходу від вивчення об'єктивних показників середовища, до виділення й аналізу відносних змінних: «...перш за все слід з'ясувати, що вони означають для дитини, яке ставлення дитини до окремих сторін цього середовища» [2, 202]. Він запропонував виділити як одиницю аналізу ситуації поняття «переживання», у якому одночасно представлені й особистісні властивості, й контекстуальні. Будь-яке переживання має й внутрішній аспект, тому що належить суб'єктові, і зовнішній аспект, тому що є встановленням особистого ставлення до певного аспекту дійсності.

Визначення переживання людини як основної одиниці аналізу ситуації дозволяє констатувати важливість суб'єктивної сторони ситуації, що представлена сукупністю відображених суспільних і міжособистісних відносин. До суб'єктивних елементів ситуації відносять також соціально-психологічний клімат, групові норми, цінності, стереотипи свідомості.

Розглянемо всі виділені аспекти сприйняття ситуації один за одним. Сприйняття, оцінка й інтерпретація ситуації визначаються позицією, в якій перебуває суб'єкт: він може бути активним учасником взаємодії, а може займати позицію спостерігача. Усвідомленість цієї позиції під час сприйняття та пояснення поведінки відображає просторовий аспект аналізу ситуації. Важливість розділення цих позицій показана в роботі Х. Хекхаузена. «У цих двох випадках, — писав автор, — ми маємо справу не тільки з різними способами спостереження, але й з різного роду інформацією» [7, 62].

У табл. 1 ми систематизували відмінності в двох позиціях, які визначені й підтверджені в ряді експериментальних досліджень.

Таблиця 1

Визначення відмінностей у сприйнятті та інтерпретації поведінки суб'єкта ситуації з різних позицій (спостерігача й учасника)

№	Позиція спостерігача	Позиція учасника
1	Увага, спрямована на протікання дії	Увага, спрямована на суттєві особливості ситуації
2	Сприймає людину як автора дії, приписує йому причини активності	Сприймає себе як «елемент ситуації», на який впливають інші складники (учасники, обставини та ін.)
3	Як причини дії розглядають стійкі риси особистості	Як причини дії розглядаються особливості зміни ситуації
4	Особливості ситуації сприймаються як безперервний фон, на якому як фігура контрастно виступає дія суб'єкта	Особливості ситуації сприймаються як фігура на фоні власної поведінки
5	Формує пояснення поведінки на основі сприйняття моменту, що містить розгляд внутрішніх змін як причин	Має інформацію про передісторію своїх дій, йому відомі поступові зміни й тенденції розвитку власної поведінки
6	Очікує від суб'єкта поведінки в майбутніх аналогічних ситуаціях	Не передбачає у своїй майбутній поведінці сталості диспозицій
7	Необхідність одержання додаткової інформації формує установку на порівняння дій різних людей у тотожних ситуаціях і пояснення відмінностей у поведінці міжособистісними різницями	Відсутня установка на порівняння власної поведінки з діями інших, на інтерпретацію своїх дій як стабільних у часі

Часовий аспект аналізу ситуації представлений у роботах Дж. Р. Кантора, Х. Томе та ін. Так, засновник інтербіхевіоральної психології Дж. Р. Кантор стверджував, що особливості взаємодії суб'єкта в певному поведінковому полі обумовлені його інтеракційною історією. Оскільки «організми реагують на об'єкти не просто на основі їх фізико-хімічних властивостей, але також на основі їх функцій, що сформувалися в попередніх інтербіхевіоральних діях» [5, 256]. Х. Томе, що є автором «біографічно обґрунтованої когнітивної теорії особистості», показав, що не тільки минулі події життя, але й сприй-

мані перспективи її розвитку впливають на оцінку й інтерпретацію актуальної ситуації. Важливими детермінантами поведінки людини в ситуації є нові ідеї, завдання, надії (очікування), які створює учасник і які дозволяють йому домогтися поставленої мети. Сама мета й ставлення до неї учасників також є факторами майбутнього розвитку ситуації, оскільки ціль є процесом антиципації.

Представленість в образі ситуації й результатів минулих впливів, і очікуваних варіантів розвитку актуальної взаємодії ускладнює структуру цього образу. Важливим аспектом є те, що цей образ пов'язаний із системою уявлень особистості про себе. Оскільки, починаючи взаємодіяти, змінювати ситуацію, людина, на думку Х. Томе, «робить переоцінку й деяких власних можливостей» [1, 305].

Інформаційний аспект аналізу ситуації може бути представлений подвійним характером дій, які здійснює суб'єкт. Людина уявляється в ситуації як активний елемент, що може бути суб'єктом реальної та потенційної діяльності. Як ми розуміємо, кожна ситуація має велику кількість варіантів свого розвитку, і тільки незначна їх частка реалізується в актуальній взаємодії. Більшість же варіантів так і залишаються різною мірою усвідомлюваними можливостями. Той варіант розвитку, що почав здійснювати суб'єкт, видозмінює становище (позицію) самого суб'єкта і об'єктивні умови всієї ситуації. Поряд із цим і потенційні варіанти дії, які актуалізуються в свідомості суб'єкта, стають факторами, які визначають хід розвитку ситуації та її результат. Д. М. Узнадзе звернув увагу на таке «підпсихічне» відображення ситуації, що обумовлює напрямок пошукової активності суб'єкта. «Воно полягає у своєрідному налагодженні, настроюванні суб'єкта, його готовності... до того, щоб у нього проявилися саме ті психологічні або моторні акти, які забезпечать адекватне ситуації споглядальне або наявне відображення» [6, 128].

На аналіз аспектів актуальної й потенційної ситуації вказував у своєму дослідженні Д. Магнуссон [4]. Зважаючи на Ромметрейта, що визначав потенційне значення ситуації як набір аспектів або схем цих аспектів, Д. Магнуссон виокремив актуальні характеристики, які можна використовувати для аналізу й класифікування ситуацій (складність, ясність, сила, сприяння та обмеження, завдання, правила, ролі, фізичні умови, інші люди). Крім того, він виділив властивості, які мають найімовірніше потенційну цінність, оскільки більшою мірою пов'язані з людиною як учасником взаємодії (цілі, сприйманий контроль, очікування, мотивація, афективні реакції).

Енергетичний аспект аналізу ситуації представлений подвійною роллю суб'єкта в генезисі ситуації. Так О. В. Філіпов і С. В. Ковальов [6] з'ясували, що суб'єкт може розглядатися і як творець ситуації, потреби якого є первісною причиною організації зовнішніх явищ в актуальну психологічну ситуацію, і як елемент, умова ситуації. Необхідною умовою для виникнення ситуації є наявність суб'єкта, який має певні актуальні потреби та мотиви, що визначають і його активність, і характер взаємодії з зовнішніми обставинами, і особливості формування ситуації. Так Т. Шибутані показав, що визначення ситуації відбувається за допомогою приписування значення об'єктивній ситуації, або, інакше кажучи, за допомогою додавання їй особистісного значення. Поведінка людини обумовлена не стільки зовнішнім оточенням, скільки її інтерпретацією цих обставин. «... потреби суб'єкта тільки «запускають» механізм утворення актуальної ситуації й викликають до її виникнення. Подальше її формування ... пов'язане з виникненням особистісного змісту» [6, 130].

З іншого боку, індивідуальні й особистісні характеристики суб'єкта виступають «як елемент умов і обставин, що формують ситуацію» [6, 130]. Б. Ф. Ломів указував, що суб'єкт включається в ситуацію й системою своїх внутрішніх спонукань, і своїми особистісними властивостями, і характеристиками своїх дій. Особливості суб'єкта є важливою детермінантою формування й розвитку ситуації.

Висновки. Отже, ми можемо стверджувати, що процес сприйняття ситуації є достатньо складним, оскільки потребує врахування достатньої кількості аспектів. Запропонована нами модель дозволяє систематизувати низку детермінант, які впливають на характер обробки інформації, обумовлюють репрезентацію цілісної ситуації у свідомості. Усі визначені фактори мають подвійний характер, що ускладнює процес аналізу та інтерпретування певної ситуації. На сприйняття ситуації впливає наявність суб'єктивної та об'єктивної сторони самої ситуації, наявність двох позицій суб'єкта під час сприйняття інформації (просторовий аспект), подвійна спрямованість факторів, що детермінують (часовий аспект), вплив актуальних та потенційних дій суб'єкта (інформаційний аспект); подвійна роль суб'єкта в генезі ситуації (енергетичний аспект).

Література

1. Анцыферова Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия / Л. И. Анцыферова // Психология социальных ситуаций. – СПб. : Питер, 2001. – С. 285–309.

2. Выготский Л. С. Переживание как единица личности и среды / Л. С. Выготский // Психология социальных ситуаций. – СПб. : Питер, 2001. – С. 201–205.
3. Емельянов Ю.Н. Исследование и проектирование межличностных ситуаций как теоретико-прикладное направление социальной психологии / Ю. Н. Емельянов // Психология социальных ситуаций. – СПб. : Питер, 2001. – С. 138–150.
4. Магнуссон Д. Требуется: психология ситуации / Д. Мангуссон // Психология социальных ситуаций. – СПб. : Питер, 2001. – С. 153–159.
5. Смит Н. Современные системы психологии / Ноэль Смит. – СПб. : Прайм – Еврознак, 2003. – 384 с. (Серия «Психологическая энциклопедия»)
6. Филиппов А. Г. Ситуация как элемент психологического тезауруса / А. Г. Филиппов, С. В. Ковалев // Психология социальных ситуаций. – СПб. : Питер, 2001. – С. 119–132.
7. Хекхаузен Х. [Личностные и ситуативные подходы к объяснению поведения / Х. Хекхаузен // Психология социальных ситуаций. – СПб. : Питер, 2001. – С. 54–91.